

gingen door nieuwsgierigheid en hoop op avontuur en op fortuin naar de Oost. Een deel was na een vakopleiding op 'Wanderschaft' en kwam daarbij in de Republiek terecht. Hoewel Van Gelder aangeeft dat hun aanmonsteringen niet alleen bij de kamer Amsterdam plaatsvonden, is zijn betoog hierover toch geheel op de gang van zaken in Amsterdam gericht, zelfs het kaartje met de gebruikelijke routes vanuit Duitsland. Wellicht dat de grote lutherse gemeenschap in Amsterdam die stad een enigszins vertrouwde bestemming deed zijn. De auteur volgt de Duitsers dan op hun scheepsreis naar Azië, schetst hun werk en verblijf aldaar en geeft daarna hun ervaringen op de terugreis, in de Republiek en bij hun terugkomst in Duitsland weer. Het boek sluit af met het ontstaan van het reisverslag. Dikwijls hadden het schrijven en uitgeven een functie bij de reïntegratie in de vroegere samenleving. Aan het begin van zijn boek geeft Van Gelder een overzicht van de VOC en haar personeel, met name van de Duitsers en van het verschijnsel reisverslag. Op deze wijze is dit boek dus een studie die zowel sociale als literatuurgeschiedenis is.

Bij de 47 mannen — voor het merendeel als soldaten aangemonsterd, vaak zonder enige militaire kennis — valt op dat veruit de meesten geen grote carrière hebben gemaakt. Zelf merken zij daarover op dat zij voor flinke promoties de juiste connecties en netwerken nodig zouden hebben gehad, ook al in het midden van de zeventiende eeuw, en verder een grotere dosis geld en geluk. Zij voelden als handicap dat Duitsers een slechte reputatie genoten en dat hun taal voor vele functies een barrière was; de Compagnie benoemde bij voorkeur Nederlanders. Ook hun lutheranisme was een handicap, voor de beleving waarvan zij vaak heel weinig vrijheid genoten. Van Gelder heeft overigens in de reisverslagen geen ongeloofwaardige verhalen aangetroffen. In dit verband merkt hij op dat de administratie van de Compagnie soms andere, lagere aantallen opvarenden vermelden dan de reisverslagen doen. De extra betekenis van dit boek is dat voor het eerst vooral de wereld van de soldaten centraal staat en niet die van de zeevarenden, zoals meestal is gebeurd. Men moet echter niet uit het oog verliezen dat *Het Oost-Indisch avontuur* over een specifieke groep gaat, namelijk van ontwikkelde Duitsers in VOC-dienst, een groep die overigens in aantal groter was dan meestal werd aangenomen.

In dit mooie boek is het jammer dat de uitgever de noten op zo'n lelijke wijze in de kantlijnen heeft geplaatst, waardoor op vele pagina's de bladspiegel ongelijkvormig is.

J. R. Bruijn

C. Trompetter, *Agriculture, proto-industry and mennonite entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (Dissertatie University of Kansas (bewerkt), NEHA-series HI XXVI; Amsterdam: NEHA, 1997, 264 biz., f55,-, ISBN 90 71617 91 2).

Recently, the debate over proto-industrialization has been renewed and much revitalized by a number of new publications dealing with various regions in the world, including the Netherlands. Trompetter's book is part of that renewal as one of its themes is the extent to which the economic and demographic developments in Twente fell within the scope of the proto-industrialization theory. Two other major issues he addresses are the relationship between religion and entrepreneurship (specifically the role of the mennonites in the Twente textile industry), and B. H. Slicher van Bath's interpretation in *Een samenleving onder spanning* of the history of Twente in the eighteenth century.

Despite its subtitle, the book deals primarily with the period of the eighteenth century. After an interesting evaluation of the regional approach to economic history, the subsequent two chapters take the reader quickly through the institutional and political history of Twente until

the end of the eighteenth century, and the origins of the textile industry to 1700. It is in this third chapter that the background is drawn for the subsequent discussion of proto-industrialization. In the seventeenth century the necessary conditions for such a development—population surplus and limited opportunities for agricultural growth — existed in Twente, and when agricultural prices fell after 1675, proto-industry emerged in areas that had a suitable network of communications, the ability to grow flax, and a presence of entrepreneurs.

Chapter four chronicles the history of the Twente textile industry in the eighteenth century when, faced with growing international competition, its structure changed from emphasizing plain linen production to weaving more intricate linens and especially mixed linen-cotton fabrics. In the subsequent chapter Trompetter examines Slicher van Bath's arguments on the population development of Twente and with help of other data he concludes that it was not nearly as dramatic as the latter has proposed. No Malthusian crisis occurred, and based on these new population data the author tests the demographic hypotheses of the proto-industrialization theory. He argues that while the pre-1750 population development conforms to the theory, proto-industrialization itself had not destroyed the traditional demographic system that included certain preventive checks. Therefore, when around the middle of the century economic prospects turned bad, those checks could reassert themselves resulting in slower population growth. These conclusions are based on analyses on a very local level and include a nice discussion of the role of migration from the cities to Amsterdam.

In the final two chapters Trompetter analyzes the position of the mennonite minority in the four textile centers of Twente and the connection between the mennonite religion and economic success. To some extent, this is the most interesting part of the book. Making extensive use of demographic data and tax registers, the author demonstrates that the mennonites played a very important role in these centers, sometimes dominating wealth far beyond their relative numerical strength as part of the elite. Moreover, he argues that the impact of this rising group of textile entrepreneurs on the economy of Twente cities such as Almelo and Enschede was great, propelling them far ahead all other cities in terms of wealth, income and population. Why did mennonites have this economic success? In an intriguing analysis using a 'marginality approach' as well as arguments similar to Max Weber's ideas on the role of protestants in the rise of capitalism, Trompetter concludes that the non-hierarchical discipline of the mennonite congregations strengthened the kind of behavior that led to economic success.

Overall, this book has much to recommend itself. Trompetter has taken some important topics which he analyzes in much detail, presenting extensive data throughout the chapters and in the 21 appendices. The new population information he supplies gives a very different picture of Twente's demography in the eighteenth century, allowing a much more compelling interpretation of economic development: an interpretation that goes against several tenets of the proto-industrialization theory and that parallels to some extent my own conclusions on the Achterhoek.

Ultimately, however, the topics have not been integrated well. The book gives the impression of consisting of a number of essays that have been grafted on to each other, each making an important contribution to the debate on proto-industrialization, the socio-economic history of Twente, and mennonite history, but never fully connecting with each other. Indeed, the discussion of the role of the mennonites and their religion appears to dangle at the end of the book. It is a very engaging piece of intellectual history and sociology but lacks unity with the earlier chapters on proto-industrialization. Maybe part of the problem is that when mennonites are referred to in the earlier part of the book they remain largely anonymous: names are mentioned but they are never fleshed out in a way that would make them real. That is surprising considering that Trompetter set out to emphasize entrepreneurship, i. e., the importance of individual action in an economic context, but we do not get to know the individuals

nor their individual actions. I would have liked to have seen some specific, concrete examples. Finally, the book is well written and contains very few printing errors. Its publication in English should find an audience beyond the Netherlands.

Joyce M. Mastboom

M. C. Engels, *Merchants, interlopers, seamen and corsairs. The 'Flemish' community in Livorno and Genoa (1615-1635)* (Dissertatie Leiden 1997; Hilversum: Verloren, 1997, 345 biz., ISBN 90 6550 570 9).

Een economisch-historische studie op grond van Italiaanse bronnen van de hand van een Nederlandse auteur: dat komt niet vaak voor. In dat opzicht heeft Marie-Christine Engels in ieder geval een bijzondere prestatie geleverd. Maar er is meer waarom dit proefschrift aandacht verdient. Met haar onderzoek in Italiaanse archieven heeft Engels het recent herleefde debat over omvang en aard van de Nederlandse handel in de beginperiode van de commerciële suprematie van de Republiek een flinke stap verder gebracht.

De aanleiding was simpel: er was in Italië een mooi archief beschikbaar. In het Staatsarchief te Florence wordt sinds lang een verzameling stukken bewaard, afkomstig van de Nederlandse kooplieden Joris Janssen en Bernard van den Broecke, die zich waarschijnlijk omstreeks 1616 in de nieuwe havenstad van Toscane, Livorno, vestigden. De collectie bevat het grootste deel van het 'bedrijfsarchief' van hun firma, die tot circa 1634 actief is gebleven. Het is tot nu toe het enige archief van Nederlandse handelaars in Livorno uit deze periode dat we kennen.

Engels heeft haar onderzoek echter niet tot deze ene, unieke collectie beperkt. Ze heeft nog verschillende andere soorten bronnen geraadpleegd, die licht konden werpen op de omstandigheden waaronder kooplui als Janssen en Van den Broecke opereerden. Aan de hand van bijvoorbeeld verslagen van het douanekantoor in Livorno, registers van de gezondheidsdienst in Livorno en Genua (die gegevens bevatten over schepen afkomstig uit gebieden met een verhoogd risico op besmettelijke ziekten), scheepsverklaringen en notariële archieven in Florence en Genua, aangevuld met de 'normale' archieven in Nederland zoals het notarieel in Amsterdam en de 'Liassen Barbarije' op het ARA, heeft ze een algemeen beeld van de handel en scheepvaart tussen Italië en de Republiek tussen omstreeks 1615 en 1635 en het leven in de Nederlandse handelskolonies te Livorno proberen te schetsen.

Het boek valt in twee delen uiteen, die precies (zij het in omgekeerde volgorde) met het onderscheid tussen bedrijfs- en algemene geschiedenis corresponderen. Het eerste deel geeft een beschrijving van de context waarin het handelsverkeer plaatsvond, van de opkomst van het groothertogdom Toscane en de aanleg van de haven van Livorno tot en met de inrichting van de huizen van de Nederlandse kooplui ter plaatse. In het tweede deel worden systematisch en chronologisch de activiteiten van de firma van Janssen en Van den Broecke geanalyseerd. Hier worden vragen gesteld als: in welke producten handelde de firma? Met wie hadden de firmanten contacten? Op welke markten bewogen ze zich? En waarom raakte hun bedrijf uiteindelijk in financiële problemen? De studie sluit af met een ruim 80 pagina's lange appendix, waarin bijzonderheden worden verstrekt over alle Nederlandse schepen die in de jaren 1620, 1625 en 1630 te Livorno arriveerden.

Engels' bijdrage aan het debat over omvang en aard van de Nederlandse handel ligt met name op twee punten. Ten eerste laat ze zien dat het aantal schepen dat in de jaren 1590-1615 uit de Republiek op Italië voer, hoger geweest moet zijn dan auteurs als Braudel en Romano, Hart en Van Royen hebben aangenomen en dat naast Livorno ook havens als Genua en Venetië in die